

УДК 342

**ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ І ПРАВОВА
КУЛЬТУРА ЯК ФАКТОРИ ПІДВИЩЕННЯ
ЕФЕКТИВНОСТІ ІНСТИТУТІВ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

*LEGAL CONSCIOUSNESS AND LEGAL CULTURE
AS FACTORS OF INCREASING THE EFFICIENCY
OF CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS*

Бичков М. М.,

кандидат філософських наук, доцент, доцент
кафедри права, Вінницький торговельно-
економічний інститут Київського національного
торгівельно-економічного університету
(Вінниця, Україна), e-mail: nika.1018@mail.ru,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6119-2830>

Bychkov M. M.,

Ph.D. in Philosophy, Associate Professor, Associate
Professor, Department of Law, Vinnytsia Trade
and Economic Institute of Kyiv National Trade and
Economic University (Vinnytsia, Ukraine),
e-mail: nika.1018@mail.ru, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-6119-2830>

Статтю присвячено питанням формування громадянського суспільства і факторам підвищення ефективності його інститутів. Звертається увага на те, що на сучасному етапі в Україні громадянське суспільство все ще недостатньо розвинене, часто його інститути існують лише формально або знаходяться на початковій стадії становлення. Представлено авторське бачення постійно діючих факторів підвищення ефективності інститутів громадянського суспільства, якими виступають високий рівень правової свідомості та правової культури громадян.

Ключові слова: громадянське суспільство, інститути громадянського суспільства, правова держава, правова культура, правова свідомість.

The article is devoted to questions of formation of civil society and factors of increase of efficiency of its institutes. Attention is drawn to the fact that at present the civil society in Ukraine is not sufficiently developed, often its institutions exist only formally or are in the initial stage of formation. The author's vision of constantly operating factors of increasing the efficiency of civil society institutions, which is a high level of legal consciousness and legal culture of citizens, is presented.

Keywords: civil society, civil society institutions, legal state, legal culture, legal consciousness.

В сучасних умовах, коли все частіше починають говорити про правові способи вирішення повсякденних питань пов'язаних з організацією життєдіяльності та задоволенням потреб людей, особливої актуальності набуває проблема необхідності розробки шляхів розвитку громадянського суспільства, підвищення ефективності його інститутів, розширення гарантій забезпечення прав і свобод громадян.

Перехід до громадянського суспільства в Україні почався без внутрішнього досвіду, без урахування соціального та право-культурного контексту. Громадянське суспільство в Україні може скластися і ефективно діяти тільки тоді, коли на практиці воно буде відповідати основним параметрам високого рівня розвитку правової культури і масової правосвідомості.

Тому формування громадянського суспільства в Україні вимагає ретельного, детального і всебічного

дослідження, осмислення в умовах українських реалій цього комплексного, соціально-політичного феномену.

Аналізу стану факторів, що підвищують ефективність інститутів громадянського суспільства присвячена наша стаття.

Висвітленням різних аспектів соціально-функціональної значущості правової свідомості і правової культури, їх впливу на функціонування інститутів громадянського суспільства займалися такі вчені як М. Кельман, А. Колодій, А. Кученев, В. Нерсесянц, А. Олійник, О. Петришина, Л. Петручак, А. Соколов, А. Ткачук, М. Цвік, В. Четвернін та інші. Розробки цих вчених слугують основою для подальших поглиблених досліджень даної проблематики.

Зважаючи на актуальність теми, ми вважаємо доцільним ще раз на основі новітніх наукових розробок проаналізувати сучасний стан проблеми та її динаміку.

Метою статті є дослідження впливу правової свідомості і правової культури на підвищення ефективності функціонування інститутів громадянського суспільства.

Питання теорії громадянського суспільства є предметом активного обговорення серед юристів, політологів, філософів, соціологів, істориків тощо. Найбільш поширеним серед них є уявлення про громадянське суспільство як цілісну сукупність неполітичних, соціальних, економічних, духовних та інших відносин в суспільстві, область спонтанної самореалізації людей, яка захищена відповідними правовими нормами від будь-яких проявів невмотивованої односторонньої регламентації їх діяльності з боку держави та її органів.

Інакше кажучи, громадянське суспільство – це новий якісний стан суспільства, заснований на розвинених формах його самоорганізації і саморегуляції, на оптимальному поєднанні публічних (державно-суспільних) і приватних (індивідуально-особистісних) інтересів при визначальному значенні останніх і безумовному визнанні в якості вищої цінності права і свободи людини.

Загально визнано, що громадянське суспільство являє собою сукупність моральних, релігійних, національно-економічних, сімейних відносин та інститутів, в яких задовольняються інтереси індивідів та їх груп. При цьому, на наш погляд, суспільство має характеризуватися високим ступенем розвитку соціальної спільності, високим рівнем зрілості правової свідомості, правової культури та правової захищеності. Це суспільство небайдужих, активних носіїв правових і культурних цінностей, здатних органічно виробляти механізми обмеження і контролю за діяльністю держави.

Іншими словами, громадянське суспільство – це суспільство повноправних і вільних громадян, що володіє такими інститутами і рівнем політичної культури, які дозволяють повноцінно реалізувати права людини, причому «ступінь цієї повноцінності прямо пропорційна стійкості інститутів громадянського суспільства і

розвиненості громадянської політичної і правової культури» [7, с. 96].

Отже, рівень ефективності функціонування громадянського суспільства визначається тією частиною активних громадян, що володіють розвинутою правосвідомістю і політико-правовою культурою. Високий рівень правової свідомості і правової культури характеризує бажання громадян брати участь у правовій сфері суспільства, що, в свою чергу, свідчить про правову цивілізованість самої держави, яка характеризується свободою, рівністю, справедливістю, правовими цінностями, котрі сприймаються громадянами як основні соціальні регулятори суспільного життя.

Особливе місце в цьому процесі займає правова свідомість і правова культура відносно їх впливу на підвищення ефективності інститутів громадянського суспільства.

Правосвідомість є однією з найважливіших форм свідомості людини та суспільства поряд з політичною свідомістю, мораллю, мистецтвом, релігією, наукою, філософією. Це об'єктивно існуючий набір взаємопов'язаних ідей, емоцій, поглядів, що відображають критику чинного права, ставлення громадської групи та індивідів до права як цілісного соціального інституту, його системи і структури, окремих законів та інших елементів правової системи [6, с. 123].

На думку І. Є. Фарбера, правова свідомість, є ні що інше, як форма суспільної свідомості, яка включає сукупність правових поглядів і почуттів, володіє нормативним характером і складається із знань і оцінки правових явищ з урахуванням справедливості і нових правових вимог, які виражаються через різні потреби, (економічні і політичні) та інтереси суспільного розвитку [10, с. 70, 96].

Правосвідомість, будучи одним із аспектів суспільної свідомості, займає в ній особливу частину, що характеризує готовність і здатність людини прокласти свій життєвий шлях у правовому просторі, її вміння і бажання слідувати правовим нормам, реалізуючи свої потреби в рамках права і законних інтересів, готовність і усвідомлення відповідальності за протиправну діяльність.

Правова свідомість як самостійний і цілісний феномен включає в себе різні теоретико-правові аспекти психологічного, юридичного, соціального, політичного, морального змісту, які безпосередньо впливають на особливості її формування. Крім того, на формування правової свідомості здійснюють вплив такі фактори як економічні і політичні перетворення, і наука в цілому, і культура, і мораль, і менталітет громадян.

Процес усвідомлення людиною реальності крізь призму правових норм, знань про право, власних і загальних відносин до права відображається вектором правосвідомості, що знаходиться в системі свідомості і усвідомлення розумом внутрішніх і зовнішніх реалій, за допомогою яких індивідуум прокладає свій життєвий шлях.

Свідомість, яка наділяється чуттєвими рисами, утворює духовний стан людини, створюючи

моральні принципи, виконуючи світоглядну функцію, відображає її реальний стан в структурі громадських зв'язків, до яких виробляє власне ставлення. Проблема самосприйняття, вибудовування власної ролі в суспільних відносинах характеризується наявністю постійної необхідності одночасного відображення цих відносин і правил поведінки в них [3, с. 317].

Правосвідомість є активним регулятором всієї різноманітності життєвих процесів в суспільстві і державі [4, с. 112–116].

Досягнення високого рівня правосвідомості суспільства, шанобливе ставлення громадян до закону закріплюють основи і цілі держави, сприяють позитивному відношенню до функціонування усталеної політичної і правової системи.

Ступінь розвиненості правової культури в тому чи іншому конкретному співтоваристві обумовлюється узгодженістю її елементів, масштабом, глибиною юридичної освіти, правового виховання, якістю професійної підготовки юристів, рівнем досконалості юридичної науки, правового мислення.

Зазвичай в структурі правової культури виділяють такі основні елементи:

– право як систему норм, що виражають втілену в закон державну волю;

– правовідносини як систему суспільних відносин, учасники яких володіють взаємними правами і обов'язками;

– правосвідомість як систему духовного відображення всієї правової дійсності;

– правові установи як систему державних органів і громадських організацій, що забезпечують правовий контроль, реалізацію права;

– правова поведінка, рівень розвитку правової діяльності [1, с. 42–43].

На думку Ткачук А. С., головними елементами правової культури, що здійснюють активний вплив на реалізацію верховенства правового закону, є наукове правове мислення та наукова правосвідомість у взаємодії з правовим мисленням та правосвідомістю безпосередніх учасників законотворчого процесу, представників органів державної влади, місцевого самоврядування, громадських об'єднань, партій та окремих громадян [8, с. 423].

Досліджуючи питання про стан правової свідомості і правової культури громадян в сучасному українському суспільстві, взявши за основу соціальний і правовий аспекти даної проблеми, слід зазначити, що правосвідомість і правова культура сьогодні, так само як і інші сфери життєдіяльності суспільства, переживають кризові стани і знаходяться на досить низькому рівні, що, в свою чергу, тягнуть за собою негативні наслідки у вигляді певних факторів, що гальмують процес формування правової держави, а отже, становлення і розвиток самого громадянського суспільства.

Теперішній стан українського громадянського суспільства варіюється від відвертого песимізму до стриманого оптимізму. І такий стан речей видається нам досить обґрунтованим. Як показують сучасні

реалії, готовність громадян захищати свої права і свободи, поважати права і свободи інших, брати участь у громадських справах і організовуватися в цих цілях, притаманне також і громадянам України.

За останні десятиліття в Україні сформувалися важливі передумови для становлення і розвитку громадянського суспільства, формування значного базису для зміцнення його інститутів. Такими передумовами стали як економічні (закріплення різних форм власності, що сприяло формуванню та зміцненню середнього класу), так і політичні (поділ влади, свобода слова, політичний плюралізм) фактори. Свій вплив зробили зміни і в духовній складовій – відсутність монополії однієї ідеології та світогляду, свобода совісті і віросповідання. Однак елементи громадянського суспільства, як і раніше, є в наявності лише формально, що, безсумнівно, є наслідком, з одного боку – недостатньо розвиненої правосвідомості і політико–правової культури громадян (в тому числі політичних лідерів) і суспільства в цілому, з іншого – впливом держави на моделювання системи інститутів громадянського суспільства шляхом їх регулювання і функціонування.

У суспільстві має визріти усвідомлення того, що громадянське суспільство не може побудувати і сформувати держава, воно повинне виникати з ініціативи «знизу» добровільно і розвиватися самостійно.

Інститути громадянського суспільства мають вибудовуватися на фундаменті правової свідомості громадян. Правова свідомість повинна випереджати розвиток громадянського суспільства, «підтягувати» його під себе, а громадяни мають прийняти правила поведінки і норми взаємодії в публічній сфері.

У сучасному суспільстві зростання відособленості людей і становлення «індивідуалізованого суспільства» веде до фрагментації соціуму, і правова свідомість має «зчіплювати» громадян, підтримуючи необхідний рівень соціальної довіри. Динаміка правової свідомості та її інституціонального забезпечення визначає сучасність демократичного громадянського суспільства.

В значній мірі тут все залежить від громадянської активності людей, їх творчої та життєвої енергії, рівня освіти, моральності і правового мислення. Особливу роль в цьому відношенні відіграє правова культура громадян України. Поки вона не досягне необхідного рівня, поки ідея прав і свобод людини не стане моральною потребою, здатною об'єднати все суспільство, – до тих пір інститути громадянського суспільства не будуть функціонувати на належному для громадян рівні. Важливим є зв'язок правової культури і моральності членів суспільства, без чого правова культура просто не може існувати.

В сучасному демократичному суспільстві правосвідомість створює мотивацію правової поведінки, а правова культура переводить її в реальну правову дійсність. Отже, правосвідомість і правова культура можуть виступати тією

загальнозначущою основою, яка об'єднає суспільство на шляху підвищення ефективності функціонування інститутів громадянського суспільства в період його становлення і розвитку.

В якості критеріїв розвиненості правової культури виступають такі типові загальнолюдські цінності, як свобода, рівність, справедливість. Ці фундаментальні правостворювальні принципи є регуляторами соціальних взаємин в громадянському суспільстві. Згідно І. Канту, громадянський правовий стан ґрунтується на наступних принципах:

1. на свободі кожного члена суспільства як людини;
2. на рівності його ж з кожним іншим як підданам;
3. на самостійності кожного члена суспільства як громадянина [2, с. 79].

Ці принципи є актуальними й сьогодні для розбудови громадянського суспільства в Україні. Соціальні зміни, що відбуваються в нашій державі, висувають нові вимоги до зростання правосвідомості і правової культури громадян.

В сучасних умовах важливо забезпечити суспільству повну свободу для самовираження, самореалізації кожного його члена. При цьому держава покликана лише встановлювати законні рамки суспільного розвитку. Так, В. С. Нерсесянц відзначав, що: «Сучасне громадянське суспільство – це правове, ліберально–демократичне відкрите суспільство, основним суб'єктом якого є вільний індивід, який реалізує свої інтереси в рамках єдиного для всіх закону і правопорядку» [5, с. 284].

Різноманітні форми самоорганізації громадян мають в собі величезні резерви соціального, економічного і культурного розвитку України. Громадянське суспільство виростає з почуття соціальної відповідальності: прагнення громадянина самостійно або у співпраці з іншими громадянами брати на себе відповідальність за вирішення своїх і спільних проблем. Ця відповідальність повинна ґрунтуватися на високому рівні усвідомлення культурно–правових цінностей.

Соціально–політичний прогрес в Україні неможливий без відповідального громадянського суспільства, яке вміє критикувати і контролювати владу, що змушує працювати її в інтересах людей. Держава повинна не «керувати» добровільними об'єднаннями громадян, а підтримувати їх, розширюючи можливості їх участі в державних справах. Розвиток громадянськості передбачає вимогу звітності про діяльність керівників усіх рівнів, що виховує правителів і запобігає розбещенню влади.

Складність формування правової культури громадян та їх правосвідомості в пострадянській Україні пов'язана також з тим, що цей процес проходить в непростій обстановці політичних, економічних і фінансових криз, в умовах соціальної нестабільності у суспільстві.

В Україні правова свідомість поки ще не стала загально визнаною суспільною цінністю.

Українське суспільство можна в цьому сенсі назвати «розколотим суспільством».

Характерною рисою української сучасності стало також і становище розколотої індивідуальної свідомості: в ній стикаються європейські та неєвропейські поведінкові установки, пострадянські і радянські орієнтири, правові та неправові цінності. Саме соціальне полотно соціуму виявляється розірваним, і негативно-критичний настрій суспільства по відношенню до своїх інститутів і до своєї повсякденності вимагає осмислення в контексті кризи розвитку.

На жаль, недостатня увага до правової свідомості може призвести до різноманітних її деформацій. Вони можуть спотворювати правові установки населення та їхні почуття і переконання у правовій галузі, можуть втручатися у правовий світогляд, правову ідеологію громадян, руйнуючи основи державного устрою. Щоб попередити цей процес, громадянам слід тверезо оцінювати закони та їх роль, дотримуватися вимог законодавства та постійно підвищувати свій рівень правової культури [9, с. 62].

В умовах утвердження нових правових інститутів, що відповідають критеріям правової держави і міжнародним стандартам захисту прав і свобод громадян, проявилися нові проблеми формування правової культури. Існуюча довгий час декларативність таких загальнолюдських і демократичних цінностей, як свобода, рівність, справедливість, права людини, недоторканість особи, рівність людей перед законом, справедливість судового розгляду привела до поширення в суспільній свідомості стійкої невіри в можливість реального втілення основоположних демократичних принципів.

Руйнування традиційної системи соціального захисту, корумпованість державних структур, недосконалість системи політичного представництва, зростання злочинності – все це призвело до того, що у значної частини громадян України відсутня усвідомлена мотивація дотримання закону. Все це не могло не сприяти зародженню недовіри до правових інститутів, порушення правових норм, правового нігілізму, який став перешкодою на шляху формування громадянського суспільства і не тільки в силу заперечення значущості права і держави.

Правовий нігілізм – це «нездатність... зрозуміти сенс правової свободи, усвідомити смисл прав і свобод особистості, юридична некомпетентність» [11 с. 141].

Наявність правового нігілізму як раз і свідчить про відсутність належного рівня правосвідомості і правової культури, про відсутність вміння відстоювати свої права та інтереси легітимним шляхом.

Все частіше рішуча незгода та антагоністичні настрої по відношенню до існуючої політико-правової дійсності вносять політичний підтекст у правову культуру.

Реформи пострадянського періоду, що були спрямовані на якісну зміну прав і свобод людини

і громадянина, не привели до істотних змін правосвідомості, оскільки населення виявилось неготовим прийняти їх в повній мірі, а держава так і не зуміла переконливо довести, що дотримання законів і повага до права – невід’ємний постулат будь-якого суспільства, яке стало на шлях демократії, побудови правової держави і громадянського суспільства.

В Україні склалася ситуація, коли ігнорування юридичних норм, самої Конституції стало звичкою. Підміна законності політичною, ідеологічною або прагматичною доцільністю, виходи різних офіційних посадових осіб і органів, громадських груп і сил на неправове поле діяльності, прагнення реалізувати свої інтереси поза рамками Конституції або у «розрідженому правовому просторі», – все це створює сприятливий ґрунт, який ускладнює формування шанобливого ставлення людини до права та трансформацію українського суспільства у цивілізоване, передове, громадянське, що має соціальну спрямованість.

Отже, на підвищення ефективності функціонування інститутів громадянського суспільства впливають різні фактори як матеріальні так і духовні, але головними серед останніх є права свідомості і права культура громадян.

Важливо відзначити, що підвищити рівень правосвідомості і правової культури громадян неможливо в повній мірі без комплексних заходів з боку держави, без створення умов, при яких кожна людина зможе реалізувати свої права і свободи. Крім того, кожний громадянин повинен усвідомити необхідність підвищення своєї правової свідомості і правової культури для участі в соціально-економічному, політичному житті держави, що в сукупності буде сприяти формуванню ефективно діючого громадянського суспільства демократичної держави.

Перспективою розвитку даної проблематики може бути з’ясування впливу на формування і розвиток громадянського суспільства, правової свідомості і правової культури в органічній єдності з іншими факторами – соціально-економічного і духовного характеру.

Список використаних джерел

1. Каминская, ВИ., Ратинов, АР., 1974. 'Правосознание как элемент правовой культуры', *Правовая культура и вопросы правового воспитания. Сборник науч. тр., М.: Изд-во Всесоюз. ин-та по изуч. причин и разраб. мер предупреждения преступности*, с.42–43.
2. Кант, И., 1965. 'Собрание сочинений в 6 томах'. Т.4., ч.2. *Под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гульги, Т. И. Ойзермана*. М.: «Мысль», 478 с.
3. Кученев, АВ., 2017. 'Правопонимание – основа формирования правосознания личности', *Человек: преступление и наказание*, Т.25 (1–4), №2, с.313–319.
4. Кученев, АВ., 2016. 'Современное понимание и структура правосознания', *Вестник Российского университета кооперации*, №4 (26), с.112–116.
5. Нерсесянц, ВС., 1999. 'Общая теория права и государства. Учебник для юридических вузов и факультетов', М.: *Издательская группа НОРМА – ИНФРА-М*, 552 с.
6. Новгородцев, ПИ., 1996. 'Введение в философию права: Кризис современного правосознания', *РАН. Ин-т государства и права*, М.: *Наука*, 269 с.

7. Оболонский, АВ., 1997. 'Права человека на пороге гражданского общества и консервативный синдром как главное препятствие их реализации', *Права человека и политическое реформирование*, М.: *Институт государства и права РАН*, с.96–112.
8. Ткачук, АС., 2002. 'Роль правосвідомості та правової культури у формуванні правової держави', *Право України*, №1–2, с.421–425.
9. Ткачук, АС., 2011. 'Деформації правосвідомості: їх сутність та наслідки', *Актуальні проблеми політики*, №43, с.56–63.
10. Фарбер, ИЕ., 1963. 'Правосознание как форма общественного сознания', М.: *Изд. «Юридическая литература»*, 205 с.
11. Четвернин, ВА., 2003. 'Введение в курс общей теории права и государства. Учебное пособие', М.: *Институт государства и права РАН*, 204 с.

References

1. Kaminskaya, VI., Ratinov, AR., 1974. 'Pravosoznaniye kak element pravovoy kultury (Legal conscience as an element of legal culture)', *Pravovaya kultura i voprosy pravovogo vospitaniya. Sbornik nauch. tr.*, М.: *Izd-vo Vsesoyuz. in-ta po izuch. prichin i razrab. mer preduprezhdeniya prestupnosti*, s.42–43.
2. Kant, I., 1965. 'Sobraniye sochineniy v 6 tomakh (Collected Works in 6 volumes)'. T.4., ch.2. *Pod obshch. red. V. F. Asmusa. A. V. Gulygi. T. I. Oyzermana*. М.: «Mysl», 478 s.
3. Kuchenev, AV., 2017. 'Pravoponimaniye – osnova formirovaniya pravosoznaniya lichnosti (Law perception is the basis for the formation of a person's legal awareness)', *Chelovek: prestupleniye i nakazaniye*, T.25 (1–4), №2, s.313–319.
4. Kuchenev, AV., 2016. 'Sovremennoye ponimaniye i struktura pravosoznaniya (Modern understanding and structure of justice)', *Vestnik Rossiyskogo universiteta kooperatsii*, №4 (26), s.112–116.
5. Nersesyants, VS., 1999. 'Obshchaya teoriya prava i gosudarstva. Uchebnik dlya yuridicheskikh vuzov i fakul'tetov (The general theory of law and the state. Textbook for law schools and faculties)', М.: *Izdatelskaya gruppa NORMA – INFRA-M*, 552 s.
6. Novgorodtsev, PI., 1996. 'Vvedeniye v filosofiyu prava: Krizis sovremennogo pravosoznaniya (Introduction to Legal Philosophy: The Crisis of Modern Legal Awareness)', *RAN. In-t gosudarstva i prava*, М.: *Nauka*, 269 s.
7. Obolonskiy, AV., 1997. 'Prava cheloveka na poroge grazhdanskogo obshchestva i konservativnyy sindrom kak glavnoye prepyatstviye ikh realizatsii (Human rights on the threshold of civil society and the conservative syndrome as the main obstacle to their realization)', *Prava cheloveka i politicheskoye reformirovaniye*, М.: *Institut gosudarstva i prava RAN*, s.96–112.
8. Tkachuk, AS., 2002. 'Rol pravosvidomosti ta pravovoi kultury u formuvani pravovoi derzhavy (The role of justice and legal culture in shaping the rule of law)', *Pravo Ukrainy*, №1–2, s.421–425.
9. Tkachuk, AS., 2011. 'Deformatsii pravosvidomosti: yikh sutnist ta naslidky (Deformation of legal consciousness: their essence and consequences)', *Aktualni problemy polityky*, №43, s.56–63.
10. Farber, IYe., 1963. 'Pravosoznaniye kak forma obshchestvennogo soznaniya (Legal consciousness as a form of social consciousness)', М.: *Izd. «Yuridicheskaya literatura»*, 205 s.
11. Chetvernin, VA., 2003. 'Vvedeniye v kurs obshchey teorii prava i gosudarstva. Uchebnoye posobiye (Introduction to the course of the general theory of law and the state. Tutorial)', М.: *Institut gosudarstva i prava RAN*, 204 s.

* * *